

VALDAS PRUSKUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

RINKOS ETINĖS RIBOS PILIETINĖS VISUOMENĖS TAPSMO, PROFESIJOS AUTONOMIŠKUMO IR ASMENINIŲ SANTYKIŲ KONTEKSTE

Ethical Boundaries of the Market in the Context of the Becoming
of Civil Society, the Occupation's Autonomy and Personal Relations

SUMMARY

The article analyses the extent to which the market is and can be free and where the ethical boundaries of its expression are. It shows that the market mostly motivates the individual's economic activity and contributes to the creation of the commonwealth. The idea of freedom and choice, supported by the market, protects the occupation's autonomy, encourages the citizens to join organizations that can take on work not performed properly by the state institutions and to monitor it effectively. On the other hand, the values created and cherished by the market are very specific (e.g. quality of consumption). They are undoubtedly significant but not the only ones. Everyone has the right and duty to go up to the values that are not recognized by the market but are personally important. And here he must feel the real support of the state whose aim is to create the conditions for each member of the society to strive for its welfare (personal goals) with regard to the highest values – human and his dignity, which cannot be sacrificed to the supposed omnipotence of the market. Since the goal of economic activity is to satisfy the needs of the individual and society, its results can be and should be measured not only according to economic ends (profit, productivity effectiveness), but also by ethical ones (a consistency of individual aspirations).

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama, kokių mastų rinka yra ir gali būti laisva, kur jos raiškios etinės ribos. Parodoma, kad rinka labiausiai skatina individo ekonominį aktyvumą ir kartu prisideda prie visuotinės gerovės kūrimo. Jos remiama laisvės ir pasirinkimo idėja gina profesijos autonomiškumą, skatina piliečius telktis į organizacijas, galinčias imtis ne tik tų darbų, kurių nepajėgia deramai atlikti valstybinės institucijos, bet ir veik-

RAKTAŽODŽIAI: etika, vertybės, pilietinė visuomenė, individas, rinka, valstybė, gerovė.

KEY WORDS: ethics, values, civil society, individual, market, state, welfare.

mingai jas stebėti ir teigiamai skatinti pilietinės visuomenės tapsmą. Kita vertus, rinkos kuriamos ir puoselėjamos materialinės vertybės yra labai specifinės. Jos neabejotinai svarbios, bet ne vienintelės – žmogus turi teisę ir gali siekti tų nematerialių vertybių, kurios nėra rinkos pripažintos, bet jam asmeniškai svarbios. Ir čia jis turi jausti realią paramą valstybės, kurios priedermė sudaryti sąlygas visiems ir kiekvienam visuomenės nariui siekti gerovės (savų tikslų) pripažįstant aukščiausią vertybę – žmogų ir jo orumą, kuris negali būti aukojamas rinkos tariamai visagalybei. Kadangi ekonominės veiklos tikslas yra patenkinti individo ir visuomenės poreikius, tai jos rezultatai gali ir turi būti matuojami ne tik ekonominiu (naudos, produktyvumo ir efektyvumo), bet ir etiniu (neprieštaravimo individo siekiams) masteliu.

ĮVADAS

Nuo XVIII a., A. Smitho laikų, liberalai linkę pripažinti itin dideles teises visagalei rinkai. Jos riboms išplėsti jie skiria gerokai daugiau dėmesio nei socialinei sferai. Tai nenuostabu. Juk liberalizmo teorija uoliai gina individo laisvę ir saviraišką nuo visokio galimo pasikėsimo – ypač valstybės institucijų pastangų ją varžyti. Gina, kiek sugeba.

Kita vertus, akivaizdu, kad individo veikimo laisvė privalo turėti ribas. Tas ribas nustato socialinės normos, kurias dera pripažinti visiems ir jų laikytis. Būtent tai, kad visuomenėje yra tos socialinės normos, ir sudaro palankias sąlygas: pirma, tobulėti jai pačiai kaip socialiniam organizmui; antra, bendrauti ir bendradarbiauti individams tarpusavyje siekiant gėrio (gėrybių, gerovės), kurį kiekvienas supranta savaip ir linkęs siekti tam tikru būdu¹. Kadangi žmonės siekia skirtingų gėrybių (įvairios gėrybių rūšys), tai naudoja ir įvairius būdus bei priemones. Čia svarbu, kad pripažįstama laisvė gėrybių (gerovės) siekti visiems.

Kartu liberalizmo teorija pripažįsta veiklų (sferų) įvairovę ir jų sąlygišką savarankiškumą. Kitaip tariant, ji linkusi griežtai atskirti valstybę nuo rinkos, pripažįsta valdžių padalijimo principo įgyvendinimą, gina individo saviraiškos formų autonomiškumą ir nepriklausomumą

nuo valstybės (šeimos, klubų, profesijų, meno, mokslo, religijos, asociacijų autonomiškas egzistavimas).

Ypač liberalai gina asmens autonomiškumą. Ką jis reiškia? Asmens autonomiškumo pripažinimas reiškia teisės pripažinimą veikti pagal savus principus ir vertybines nuostatas. Tiesa, toks autonomijos reikalavimas gali tapti priedanga pateisinti įvairias individo neurozes bei fobijas (pvz., pripažįstant tam tikros tautinės, socialinės ar netradicinės seksualinės orientacijos grupės žmonių saviraiškos ir gyvensenos savitumą, galima reikalauti autonomijos). Prisdengus autonomijos reikalavimu galima siekti dominuoti tam tikroje srityje (socialinėje, kultūrinėje ir pan.)². Todėl autonomijos reikalavimas visada kelia daugiau klausimų, negu yra atsakymų.

Visada tuo siekiama sudaryti išskirtines sąlygas individui ar tam tikrai grupei. Šis siekis turi būti ne tik pagrįstas, bet ir rastos tam tikros visuotinai subalansuotos jo įgyvendinimo priemonės. Taigi iš tikrųjų autonomija, taip pat ir individo, gali būti įgyvendinta tik visuomenės lygmenyje per atitinkamas demokratines institucijas.

Kolektyvinė autonomija grindžiama kolektyvine savivalda pagal principus ir sprendimus, kuriuos paremia kiekvienas

iš jos narių. Autonomijai, kaip ir laisvei, būtinos socialinės sąlygos, kurios sudaro galimybę įgyvendinti svarbiausias rinkos ir privačios nuosavybės teises. Jei nėra teisių, tai ir laisvė bei autonomija iš esmės negalima. Jei verslas nepripažįstamas arba jis varžomas, varžomos ir žmonių teisės. Tik griežtai atskyrus viešąjį gyvenimą nuo privataus būtų galimybė, pasak liberalų, spręsti šią problemą. Svarbu, kad individas ne tik galėtų laisvai ir savarankiškai siekti gerovės, bet kad ir jo pastangomis sukurta gerovė

būtų apsaugota, kad jis turėtų visas teises į ją. O kurdamas gerovę sau, kurs ją ir kitiems: kurs darbo vietas ir materialines gėrybes vartotojams. Taigi liberalai reikalauja autonomijos individui ir autonomijos kolektyvinės (taip pat ir verslo organizacijai).

Tačiau kyla klausimas: koku mastu rinka yra ir gali būti laisva, kur jos raiškos etinės ribos? Kokią įtaką ji daro pilietinės visuomenės tapsmui, profesijos autonomiškumui ir asmeniniams santykiams? Tai aptarti ir yra šio straipsnio tikslas.

ŠIUOLAIKINĖS RINKOS NORMOS IR IDEALAI

Pasak pliuralistinės vertybių teorijos, egzistuoja daugybė autentiškų ir kartu prieštaraujančių vienas kitam gėrių (gėrybių). Jie skirstomi į rūšis. Įvairių rūšių gėrio siekiama vadovaujantis skirtingomis normomis, kurios rodo skirtingus socialinius santykius. Rinkoje ypač reikšmingas ekonominis gėris. Ekonominis gėris yra toks, kurį galima pasiekti ir atitinkamai įvertinti tik pagal rinkos normas. Norint nustatyti rinkos ribas, t. y. nustatyti, koku mastu rinkos normos daro įtaką individo veikimo efektyvumui siekiant ekonominio gėrio, reikia atsakyti į tokius klausimus.

Pirma, ar rinkos normos priverčia žmogų dirbti geriau (siekti gėrybių) nei kitų sferų (ne rinkos) normos, ar ne? Jeigu ne, tada rinkos normų negalima traktuoti kaip skatulio – veikiau tai tik esančios vietinės sferos (rinkos) normos, ir tiek. Jos tokios pat svarbios kaip ir visos kitos normos, funkcionuojančios kitose srityse.

Antra, ar rinkos normos, kai jomis vadovujamasi siekiant dalinio gėrio (gėrybės) (pvz., ekonominės gerovės), labai

konfliktuoja su tokiais svarbiais idealais, kaip laisvė, autonomija, lygybė, ir ar po to laikytinos svarbesnėmis už tuos interesus ir tikslus, kurių siekia valstybė, ar ne? Jeigu taip, tai valstybė gali imtis priemonių kontroliuoti gėrybes, kurios sukurtos remiantis rinkos normomis, nes valstybė ir jos visų piliečių gerovė yra svarbesnė už rinką.

Norint geriau suprasti, kas yra ekonominės gėrybės rinkos sąlygomis, dera panagrinėti ir socialinius ryšius, nes jie padeda jų siekti ir jas kurti. O svarbiausia – atskleisti, kaip tos gėrybės naudojamos. Nauda yra asmeninis ir kartu išplėstinis gėrybių įvertinimas, kurį atlieka individas³. Kitaip tariant, naudodamiesi daiktu mes jį asmeniškai ir įvertiname. Jeigu mes naudojame daiktą, kuris yra „baigtinis“ ir suvartojamas, tai aišku, kad toji iš jo patirta „nauda“ neturi mums didesnės vidinės vertės, mus su šiuo daiktu sieja tik trumpalaikiai ir riboti ryšiai (t. y. mes su juo nesusisiejame).

Imkime kad ir tokį pavyzdį, kurį pateikia verslo filosofas G. Simmelis. Jis

sako, kad paveikslas savininkui paveikslas turi vienokią vertę, kai jis parduodamas (šią vertę nusako prašoma kaina). Kitą, vidinę vertę šis paveikslas turi jam asmeniškai: jis sukelia brangius prisiminimus, asmeninius išgyvenimus – tai ypatinga vertė jo akyse⁴. Kaip žinoma, daikto vartojamoji vertė yra nustatoma rinkoje pagal jo reikalingumą (poreikį). Paklausą diktuoja daikto naudingumas rinkoje. Kas čia svarbiausia? Kokie yra svarbiausi rinkos idealai?

Neabejotina, kad svarbiausias šiuolaikinės rinkos idealas yra ekonominė laisvė. Ekonominė laisvė iš esmės reiškia du dalykus: 1) turėti galimybių rinktis iš daugelio siūlomų prekių ir paslaugų; 2) turėti teises įsigyti (nusipirkti) visa, kas laikoma reikalinga⁵. Savo ruožtu dėl ekonominės laisvės atsiranda ir tam tikrų asmens suvaržymų, ypač siekiant aukštesnio gėrio (ne materialaus). Kokie tie suvaržymai ir kaip jie reiškiasi?

Pirmiausia asmuo suvaržomas tuo, kad ekonominė laisvė suardo ar netgi sugriauna tą vidinę vertę, kurią daiktui priskiria individas. Kitaip tariant, ekonominė laisvė realizuojama tuo, kad kiekvienas daiktas gali būti nupirktas iš to daikto savininko, kuris priverstas dėl susiklosčiusių aplinkybių (nepritekliaus, skurdo) tą daiktą parduoti.

Antra, ekonominė laisvė laiduoja, kad kiekvienas gali įsigyti gėrybių nepriklausomai nuo asmeninių savybių, visai nesvarbu – geras būtų ar blogas žmogus, bet jis gali įsigyti daiktą, jei tik turi tam pinigų, taip pat nepriklausomai ir nuo santykių su kitais žmonėmis, nesvarbu – pardavėjas man simpatizuoja ar nekenčia, jis tą daiktą turi man parduoti, nes aš moku pinigais.

Trečia, ekonominė laisvė paneigia išipareigojimų vienas kitam asmeniškumą. Individui tiesiog siūloma rinktis, ir tiek – nori rinkis, nori ne. Tą pasirinkimą jis turi atlikti pats vienas ir kartu imtis atsakomybės. Tai yra jo pasirinkimas ir jam ryžėsis žmogus paliekamas pats su savimi – niekas to už jį padaryti negali.

Ketvirta, ekonominė laisvė savaip ignoruoja individo troškimus ir vertybinius sprendimus tam tikromis priemonėmis ir būdais: pvz., reklama, primesdama, įpiršdama jam tai, kas nėra labai aktualu, priverčia norėti tą daiktą įsigyti. Šiuo požiūriu ekonominė laisvė turi ir savotišką prievartos elementą. Dėl to ji ir kritikuojama.

Penkta, ekonominė laisvė daro daiktą prieinamą kiekvienam norinčiam. Tai reiškia, kad daiktas, kuris yra konkretaus savininko nuosavybė, gali būti įsigytas (nupirktas) kiekvieno, galinčio patenkinėti pirkimo sąlygas. Kitaip tariant, ekonominė laisvė sudaro galimybę daiktų „kelionėms“ ir turi įtakos tų kelionių maršruto įvairovei.

Rinkos normos griežtai apibrėžia rinkos santykius, valdo gamybą ir mainus. Jomis remiantis vertinamos ir sukurtos ekonominės vertybės. Pasirinktos ekonominės vertybės rodo ne tik mūsų požiūrį į naudą, kainą, bet ir į pačios ekonominės laisvės idealus, kuriuos įtvirtina rinkos normos. Rinkos normas galima apibūdinti penkiais bruožais: neasmeniškumas, egoizmas, neišskirtinumas, nesuinteresuotumas ir orientacija į konkretų „rezultatą“. Normos, kurioms būdingi šie bruožai, valdo ir rinką. Taigi galima teigti, kad rinkai būdinga: neasmeniškumas, egoizmas, neišskirtinumas, nesuinteresuotumas ir orientacija į rezultatą. Savo ruožtu

šių bruožų reikia ir kiekvienam rinkos dalyviui (to ji reikalauja ir iš žmogaus).

Neasmeniškumas. Normos, kurios reguliuoja rinkos santykius, yra neasmeniškos. Jos nepriklausomos viena nuo kitos. Viena norma neturi jokių išipareigojimų kitos atžvilgiu. Šiuo požiūriu jos yra sunkiai nusakomos ir apibrėžiamos. Tačiau akivaizdu, kad jos turi savotiškos galios rinkos santykiams. Rinkos santykiai yra neasmeniški: čia svarbu ne individas, o jo gebėjimas, turėjimas galios teikti paslaugas – teikti darbo jėgą, kapitalą, t. y. gebėjimas savo turimais ištekiais (darbo jėga, intelektualiniais gebėjimais, kapitalu) patarnauti kitiems. Būtent šis „patarnavimo“ fenomenas kaip tik ir garantuoja rinkos mobilumą⁶. Rinkos santykių neasmeniškumas apibrėžia ir asmens laisvės ribas bei jo išipareigojimus. Neasmeniška laisvė nereikalauja, kad kiekvienas žmogus pademonstruotų savitas asmens savybes arba pasinaudotų savo ypatingais ryšiais norėdamas įsigyti gėrybių rinkoje. Piniginės pajamos (uždarbis), o ne socialinis statusas visuomenėje, geri asmens bruožai ar ypatingi ryšiai lemia kiekvieno žmogaus galėjimą įsigyti (nusipirkti) norimą prekę. Tas rinkos neasmeniškumas formavosi šimtmečiais. Šiandien ji tapo tuo, kas yra: rinka nėra diskriminacinė nei individo rasės, nei lyties, nei tautybės,

nei amžiaus, nei seksualinės orientacijos atžvilgiu. Kiekvienam rinkos dalyviui privalu pačiam pasirinkti savimi.

Egoizmas. Kiekvienas rinkos dalyvis, rūpindamasis savimi, demonstruoja ir savo egoizmą. Ta egoizmo išraiška yra kartu ir būdas apsaugoti ir apginti savo interesus nuo kitų: demonstruodamas egoizmą, individas gina savo intereso nepriklausomumą nuo kitų žmonių. Tačiau individo interesai rinkoje daugiausia siejasi su gėrybėmis, jų gavimu arba galimybe jomis pasinaudoti siekiant savų tikslų. Savo ruožtu pačių gėrybių gausa priklauso ir nuo vartotojų skaičiaus, kurie nori jomis pasinaudoti. Jeigu rinkoje nėra pakankamai žmonių, kurie norėtų įsigyti tas gėrybes, tai negalima kelti ir jų kainos. Varžybos dėl gėrybių prasideda tada, kai vienas individas ima suvartoti gėrybių daugiau negu kiti. Tuomet gėrybių vertė (jų vartojamoji vertė) pakyla tiek, kiek žmogus pajėgus už jas sumokėti, jeigu nori tą vertybę turėti ir ją vartoti⁷. Taip prasideda varžybos dėl gėrybių. O bendrai valdomos gėrybės – atvirksčiai, negali patekti į konkurencijos lauką, nes jų suvartojimas yra griežtai reglamentuotas, o individo egoizmas pažabotas atitinkamomis visagalės valstybės palaimintomis socialinio gyvenimo normomis (prisiminime realaus socializmo praktiką).

Literatūra ir nuorodos

¹ Žr. Elizabet Anderson, *The Ethical Limitations of Market, Economy and Philosophy*, 6, 1990, p. 179–206.

² Žr. Hercog Deivid, *Happy Slaves*. Chicago: Chicago University Press, 1989, p. 162–174.

³ Žr. John Campbell, *The Romantic Ethics and the Spirit of Modern Consumerism*. Blackwell: Oxford, 1997.

⁴ Žr. George Simmel, *The philosophy of money*. New York: Basic Books, 1998, p. 404–407.

⁵ Žr. Sheila Dow, *Foundations for new Economic Thinking*. London: Paaalgave Macmillan, 2012.

⁶ Žr. Albertonio Hirshman, *The Passions and Interests*. Princeton: Princeton University Press, 1997, p. 96–99.

⁷ Žr. ten pat, p. 91–104.

B. d.